

ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 821.161.2-94.09"188"Маршинський А.

ОБ'ЄДНАНІ НАЦІОНАЛЬНОЮ СПРАВОЮ: ІВАН ФРАНКО ТА «СТАРА ГРОМАДА» У СПОГАДАХ АПОЛЛІНАРІЯ МАРШИНСЬКОГО

Наталя ТИХОЛОЗ

*Інститут Івана Франка НАН України,
вул. Драгоманова, 18, Львів, Україна, 79000,
e-mail: ntycholoz@ukr.net*

Уперше републіковано мемуари Аполлінарія Маршинського «Спомини (1884–1888 рр.)» та «Поїздка в Галичину в 1889 р. (Зі споминів)», у яких ідеться про формування національної свідомості у молоді в середовищі київської «Старої громади», а також з'ясовуються малознані сторінки біографії Івана Франка, пов'язані з його третім арештом 1889 року.

Ключові слова: спогади, київська «Стара громада», арешт, національна свідомість, національне виховання.

У мемуарному доробку українського громадсько-культурного та державного діяча, педагога і перекладача Аполлінарія Маршинського чимало текстів, як-от «Спомини (1884–1888)», «Поїздка в Галичину в 1889 р. (Зі споминів)», «На могилу невідомому воякові», «3 днів Sturm und Drang'у», «Спокуса», «3 життя Вол. Самійленка» та інші, які, на жаль, залишаються малознаними сучасному фаховому читачеві. Усі ці твори репрезентують «живу історію», історію з перших вуст, історію очевидців, прожити і пережити. Вони дають змогу уважніше приглянутися до давноминулого, а відтак і глибше зрозуміти ті процеси, що вплинули на сьогодення.

На особливу увагу франкознавців, гадаємо, заслуговують «Спомини (1884–1888)» та «Поїздка в Галичину в 1889 р. (Зі споминів)» А. Маршинського, у яких помітну роль відведено постаті Івана Франка. Ці мемуари були написані на еміграції, у празький період життя автора, й опубліковані відповідно 1923 та 1924 року у львівському річнику «Дніпро. Календар-альманах», що виходив за сприяння Українського товариства допомоги емігрантам з Великої України.

«Спомини (1884–1888)» оповідають про київський період життя А. Маршинського. Це цінний документ, що розкриває надзвичайно бурхливу, хоч і підпілну, національно свідому діяльність української «Старої громади» у Києві в роки заборони рідного слова,

коли жандарми боролися з «мазепинством» і «лютувала реакція перших років царювання Олександра III» [2, с. 92]. Спомини написані дуже щиро, відверто та жваво. Тут змальовано цілу когорту першорядних діячів української культурної історії. Усі вони постають немов живі: Володимир Антонович, Іван Нечуй-Левицький, Микола Лисенко, Олена Пчілка, Павло Чубинський, Олександр Кониський, Михайло Грушевський, Костянтин Арабажин, Єлисей Трегубов, Богдан Кістяківський та багато інших. Особливо вражають у цих мемуарах свідчення про те, як старша генерація громадівців в особі В. Антоновича, М. Лисенка, О. Кониського та інших формувала нову національно-культурно-свідому генерацію з молоді, яка зовсім не знала української мови, як пильно, уміло й неустанно оті «старі громадяни» плекали паростки українського духу всупереч цензурним утискам, у час, коли «малоросійського языка не было, нет и быть не может». Їхня діяльність дала щедрі плоди...

Постать І. Франка у тексті «Споминів (1884–1888)» вимальовується лише ситуативно. Проте з цього тексту стає зрозуміло, чому під час своїх перших відвідин Києва письменник із Галичини опинився саме у середовищі «Старої громади»: одержимість національною справою об'єднувала громадівців та І. Франка. Громадян різних держав – Росії (київська «Стара громада») та Австро-Угорщини (І. Франко) – магнетично притягало силове поле цілісної єдиної України. Невипадково у цьому контексті звучить фраза, про те, що «єднання України з Галичиною насамперед повинно переводитись в спосіб шлюбів українців з галичанками, а галичан з українками» [1, с. 87], – теза, яка для І. Франка стала реальністю, визначила його особисту долю.

«Поїздка в Галичину в 1889 р. (Зі споминів)» – яскраве свідчення очевидця й учасника отого сфабрикованого австро-угорською владою політичного процесу «Дегена і товаришів», що у біографії І. Франка відомий як його третій арешт. А. Маршинський був одним із тих київських студентів, яких делегувала «Стара громада» до Галичини «для поглиблення його національної свідомости» [1, с. 82] і який разом з С. Дегеном та іншими наддніпрянцями прибув до Львова, ближче зазнайомився з І. Франком та М. Павликом, мандрував з ними Карпатами, а відтак і опинився під слідством. Отож, у його спогадах очима учасника, того, хто відчув на власній шкірі обшуки, допити, слідство, тюремне ув'язнення у австро-угорській тюрмі і подальші переслідування, виразно відображено всі умови, обставини і наслідки арешту 1889 року. Невипадково цей судовий процес, основою якого була «нужда – моральна і інтелектуальна – наших властей» І. Франко у листі до Михайла Драгоманова від 23 листопада 1889 року назвав «*Delirium des Zeitgeistes*» («божевілля в дусі часу»). І в цьому-таки листі зізнавався: «Мене самого тюрма сим разом страшно придавила. Я думав, що зйду з ума, хоч сам не знав, що саме мене так болить. В казні я цілими днями ні до кого не говорив і слова...» [3, т. 49, с. 219]. Оте духовне і фізичне пригнічення та божевільну атмосферу болю, в якій опинилися і яку пережили разом І. Франко та А. Маршинський, і передають мемуари колишнього київського студента.

Спогади А. Маршинського – не лише цінний історичний документ, а й важливе джерело для глибинного пізнання окремих фактів біографії І. Франка. З огляду на це, републікуємо «Спомини (1884–1888)» та «Поїздку в Галичину в 1889 р. (Зі споминів)»

за першодруком. Тим паче, що в жодне з видань «Спогадів про Івана Франка» ці мемуари не увійшли. Тексти подаємо за сучасним правописом зі збереженням лексичних, фразеологічних (у т. ч. і діалектних), синтаксичних особливостей.

Аполлінарій МАРШИНСЬКИЙ

СПОМИНИ (1884–1888 РР.)

*І в келії неначе в Січі,
Братерство славне ожива...*

Т. Шевченко

I.

Неслухняна думка не хоче спинятись ні на евакуаціях, ні на катастрофах, ні на помилках, ні на злочинах... таких недавніх, свіжо-болючих, що ще викликають образ і гнів у серці: вона лине в ту далечінь, якої змагання та турботи втихли і спочили в глибині душі...

На Україні лютувала реакція перших років царювання Олександра III. Розтрощивши радісний розквіт української національної праці середини 70-тих років, вона при новому царі почула ще більше сили й охоти.

В Києві стали до бою з «мазепинством» рука в руку жандарми Новіцький, цензор Рафальський, орган юго-западного края «Кіевлянинъ» та професори-обрусителі Кулаковський, Флоринський, Соболевський, Піхно і інші.

Загнали «Україну» в закутки... та й всього. Жива ідея не то що не вмерла, але росла, набиралась нових сил, дужчала, випускала нові парості – нехай ще хирі, безсилі, як ті бліді рослини в льоху, але непереможні в стихійному прямиуванні до життя.

* * *

Після прощального напутствія вчителя Закону Божого о. Подвисоцького про уникання «ізмів» (раціоналізм, соціалізм, сепаратизм, анархізм і др.) матуральне свідоцтво¹ в руках. На голові легенький пуховий бриль, в руках заборонений донедавна кийок (конечна ознака студентського стану, так само, як довге волосся), а в зубах цигарка. Нові знайомства: студенти старших років, дівчата з-поміж курсисток та їх приятельок. Подих якихось нових почувань, ідей, яких не відчувалось в гімназії – щось немов би з тих самих -ізмів, від яких остерігав суворий душпастир; навіть на психіці гімназійних товаришів відбилосся щось нове, як світло ще захованого сонця відбивається на обличчі глядача через небо, через повітря, через усе окруження.

Збираємось невеличким гуртком найчастіше у спаленого на вугіль широкораменного Прокопа на його пристані, поблизу Ціпного моста, ріжемо на його човнах срібні від блискучого місяця хвилі Дніпрові, розкладаємо ватру на березі Матвієвської затоки і співаємо хором українські пісні... Світає, запалюються червоними пасмами небесні простори... Час додому.

¹ Матуральне свідоцтво – атестат зрілості. – *Упоряд.*

У кого саме виникла думка урядити виставу «Дай серцю волю, заведе в неволю», з певністю не скажу. Та, мабуть, чи не на мені самому лежить цей гріх, бо поклав клопотів коло цієї справи я найбільше.

Студентські демонстрації під час ювілейних урочистостей університету Св. Володимира в серпні 1884 р., звільнення всіх поголовно студентів і зачинення університету на півроку відтягнули нашу виставу до Різдва. За цей час довелося відшукувати помешкання, декорації, вишколюватись на репетиціях не тільки щодо дикції, рухів, але й щодо мови, бо дехто з виконавців, що не походив з села, немилосердно її калічив; немало клопотів було й з артистичними амбіціями (у аматорів ся хвороба така ж, як і у фахівців). При всьому тому треба було заховувати якнайпильнішу конспірацію.

Цензурну постанову 1876 р. про українське письменство уряд підсилив новими скорпіонами. Видатнішим артистам української сцени було заборонено в'їзд до великих українських міст. З київської естради не сміло пролунати українське слово. Вигадка якоїсь неорганізованої купки молоді спорудити українську виставу видавалася зухвальством і дурницею. Поліційних аргусів¹, щоб запобігти такому злочину, було більш, ніж досить...

Вистава таки відбулася. Помешкання нам дала Барбаумова, інтелігентна жидівка, що сприятливо ставилася до «українофіловь». Дехто зі старших киян, певно, пам'ятає цю виставу на Тарасівській вул. в домі проф. Матвієва.

Успіх першої вистави потягнув за собою цілий ряд вистав в тому ж помешканні – українських і російських.

Гурток, що впорядив першу виставу, складався з молоді, що не мала ще українських національних переконань. Навіть ті з них, хто почуттям своїм тягнувся до рідного народу та кохався в українській мові та мелодії, ще не були національно свідомими українцями. Ми ще переживали першу стадію вироблення суспільно-політичного світогляду і ще не вміли знайти серед ідейних революційних цінностей належного місця для національних наших змагань.

І в цьому процесі вироблення світогляду розбилися. Я пристав до українства, другі опинилися в ворожому таборі або стали посередині.

Сталось це так.

На нашу першу виставу зібралися не тільки «українофіли» (вживаю сей термін, бо він тоді користувався в Києві правом горожанства; проти нього воювали й нарешті вивели з ужитку свідомі українці), але також молодь інших, навіть ворожих до українства напрямків.

Незабаром після вистави до мене звернувся хлопець старшого від мене віку, вигляду таємничого списковця, на прізвище Молдавський з пропозицією впорядити кілька вистав платних на користь народовольчеської організації. Гідність поступовця-студента не дозволяла відмовлятися від підтримки всього, що йшло на шкоду деспотично-поліцейському державному режимові; до того ж прохання Молдавського підтримали студентки, дочки п. Барбаумової. І я погодився. Моя допомога, однак ж, придалась народовольцям ненадовго. На перших же зборах народовольчеські красиві акторки не

¹ Аргус – пильний охоронець, наглядач. – *Упоряд.*

задовольнилися моїм розділом ролей, я не виявив потрібних здібностей до ролі впорядника та режисера, і народовольчеська організація гарненько обійшлась без мене, скористувавшись тільки нашими декораціями.

Поруч з виставами на російській мові споряджено було на м'ясницях та великим постом кілька українських вистав. В них виступали вже інші актори – не ті, що грали в «Дай серцю волю»: ці нові належали до гуртків свідомої української молоді. В той час в Києві під зверхньою орудою «Старої громади» й при її підтримці закладалися гуртки української молоді для самоосвіти в національному напрямі та для при звичаювання її до організованої громадянської праці. Гуртки ті в більшості обмежувались національно-культурними інтересами і уникали «політики».

Мене прилучив до рядів сеї молоді, а тим самим допоміг знайти шлях для вироблення світогляду К. Арабажин, що вступив до університету на рік раніше від мене. Познайомившись зі мною на виставі «Дай серцю волю», він запропонував мені вступити до гуртка «Українське літературно-драматичне товариство», в якому він був головою. Заснування цього гуртка, як я тепер собі уявляю, якось було зв'язане з домом і родиною проф. Ол. Хв. Кістяківського, славетного криміналіста. В перших місяцях 1885 р. Ол. Хв. вмер і наш гурток задемонстрував себе вінком на його похороні з надписом: «Від У. Л. Д. Т.» який, скільки не силкувалися цікаві розшифрувати, так і залишився для них, як рівно ж і для поліції, таємницею. Гурток наш мав бібліотечку, на той час дуже порядну, і десятка півтора членів. Проіснував він після мого вступу недовго. По якомусь питанню проводирі – а ними були К. Арабажин і Гн. Житецький – посварилися, рядові члени пристали до одного чи другого, і гурток розсипався з упередженням та ненавистю одних до других. Се була перша моя стріча, на жаль, не остання, з тою фатальною прикметою національної нашої вдачі, якої наслідки в дрібному не перевищують наслідків «гусака» в сварці Івана Івановича з Іваном Микифоровичем, але в історичному масштабі викривляють течію народного життя – так в стародавньому минулому, як і в найновіші часи: се безмежна особиста амбітність діячів – і більших, і дрібних – та невміння розміряти, що важливе, а що дурниці.

Раніш, ніж розсипатись, наше т[овариств]во встигло впорядити кілька українських вистав, про які я згадав. Йшли «Назар Стодоля» (два рази), «По ревізії» (що тоді не дозволене цензурою до друку), «Кум Мірошник», «Поперед спитайся, а тоді і лайся»; здається, «Наталка Полтавка». Виконавцями в цих виставах були, між иншим, дехто з молоді, що стали відомі потім широкому громадянству: М. М. Старицька, В. Самійленко, І. Судакевич, К. Арабажин. З-поміж виконавців відзначались неабиякими сценічними здібностями Судакевич, Черномська, Верещагин, та ніхто з них не присвятив себе сцені.

В той час, як я вступив до української організації і через те віддалився від приятелів, з якими впоряджав «Дай серцю волю», до них наблизилися народовольці Молдавський та Крашенинників, старші від мене віком і вже досвідчені пропагатори. Мене вони сторонились, думаю, після того, як Молдавський переконався, що з мене для його партії пуття не буде. Одного літнього вечора ми з ним довго ходили по тополевій алеї Бібіковського бульвару і він навертав мене до народовольства та доводив реакційність українського націоналізму. Та хоч як мені ніяково було опинитися в рядах реакціонерів,

але я вже знайшов свою правду в тій українській «реакції» – правду, якої не відчував народоволець. Незабаром по тому я прочитав «Историческую Польщу і Великорусскую Демократію» Драгоманова і тут знайшов вираз тої правди.

Недовго довелось Крашенинникову з Молдавським просвіщати моїх приятелів і приятельок. На донос, як я чув, одного з бувших наших гімназійних товаришів Височина, який убоювся бездни премудрости, вийшов з 6-ої класи гімназії і вступив до війська, гурток було заарештовано і заслано в різні закутки Сибіру. За головні преступи «державним злочинцем» ставилося читання на збірках заборонених творів Л. Толстого «В чем моя вера», «Исповедь» і др., книжок Кеннана про політичних засланців на Сибіру, курсу політичної економії та різних брошурок на соціальні теми. Років через 3–4 я стрічав декого з членів гуртка, по поверненні з заслання; більшості – вже не бачив.

Чому вистави в помешканні п. Барбаумової не потягли жадних карних наслідків для впорядчиків та акторів, хоч балачки про них розійшлися по Києву, не знаю. Чув, буцім-то батько Судакевича, старий поважний київський громадянин, клопотався перед поліцмайстром Живоглядим, і то нібито задля добрих відносин з Судакевичем не «піднімав історію». Можливо й таке, що Живоглядів був теж трошки «українофілом» – принаймні не так завзято воював з українофільством і не так боявся його, як Кулаковський та Флоринський, а про мету народовольчеських вистав не добре розчовпав¹.

II.

Вступивши до організованого українського гуртка («Хрестоматії»), я разом з друзими заходив до старих громадян: Антоновича, Лисенка, Кониського і др. Вони давали нам помешкання для наших зборів. На зборах, окрім справ організаційних, відбувались то читання рефератів, то лекції Антоновича або кого иншого, то складання словника, то якась инша робота. Першою колективною працею, в якій я брав участь, прилучившись до гуртка, був переклад на українську мову монографії Костомарова та курсу історії Іловайського. Переклади заготовлялись для галицького видання, що мало вийти під редакцією Ол. Барвінського. Розшматувавши книжки й поділивши листи між собою, ми старанно, але спотикаючись на кожному слові, каліченою напівмосковською мовою виписували сторінку за сторінкою. Я перекладав якісь глави «Богдана Хмельницького». Чи багато з мого перекладу та і з перекладу моїх товаришів пішло до вжитку – не знаю. Певен, що коли п[ан] редактор взагалі одержав наші переклади і щось уживав з них, то немало мав мороки з виправленням. Але не в ужиткові наших перекладів або рефератів, що теми для них давав Антонович, полягала справа. Нас просто в цей спосіб вчили: привчали до умислової праці, до вивчення рідної мови, до правдивого наукового розуміння тих моментів минулого життя, які ховала від нас або фальшувала державна офіційна наука.

Найчастіше приймали нас у себе Лисенко, Антонович, Кониський, Вовк-Карачевський, Новицький (що був, здається фабричним інспектором). Коли у нас кінчалась, так сказати би, офіційна частина зборів, то за нею, звичайно, наступала неофіційна – не менш цікава і корисна для тої ж єдиної, ні перед ким не висловленої,

¹ Розчовпати – зрозуміти, збагнути. – *Упоряд.*

може не всіма усвідомленої мети – нашого національного виховання, нас закликали до ідальні, і тут, за шклянкою чаю чи за вечерею лились тихі і щирі розмови; господар – а як траплявся у нього один-другий гість – то й гості, обмінювались з нами по-товариськи новинами та думками; піднімались часом дебати, лунали голоси, світились очі, горіли юнацьким рум'янцем лица... І під час розмови не одно розумне слово, не одна глибока думка когось зі старших непомітно западала в наші душі, заповнювала наші серця, а разом з нею виростала в нас свідомою любов та відданість невизнаному російським суспільством нашому рідному національному єству. Старше покоління гартувало наші переконання, щоб не схибнули, не заблудились потім, вийшовши на шлях російського життя, щоб українське почуття зробилось нашою природою. Скільки розуму, такту, любови вкладали вони в своє діло, скільки часу й праці присвячували.

Поділились тою працею. Учений Антонович вкладав в наші голови потрібні знання, підводив під наш світогляд твердий ґрунт; сивий одноокий мистець слова Кониський терпеливо навчав нас краси мови, так сказати би, стилізував нашу душу; м'який, завжди лагідний Лисенко видобував громом своїх звуків з глибини почувань патос, якому природню форму давала національність. Приймали у себе, частували й непомітно виховували наші національні почуття так само й інші «громадяни». Але присвячували нам увагу за мого часу тамті троє найбільше...

Саля інтелігентської сім'ї середнього достатку. Повно людей. Серед молоденьких безусих хлопчаків та вусачів старших курсів кілька постатів старшого віку. Найстарший, господар хати, з поважним обличчям патріарха, в синіх окулярах, відкинувся на спинку м'якого крісла і уважно слухає, як я читаю трошки схвильованим, непевним голосом свій рефератик, що його загадав скласти Антонович. Розумію сам, що рефератик – чисто шкільницька справа на історичну тему – «по Бестужеву Рюмину», як зазначив професор. Розумію й друге – що мені надзвичайно трудно було підбирати слова, втискати думки в той невеликий український словник, який вивіз в голову з села, яке покинув 12 літ назад. Коли мої опоненти, гімназійні товариші, доводили мені, що літературної мови у українців немає, я сердився, а тим часом, якби вони посміялись, побачивши, як я змагався, складаючи реферат, з тою московською, літературною мовою, якою напакувували мій мозок вісім літ школи! Читаючи реферат прилюдно, чую, що мова ще більше кострубата, ніж дома, на самоті. Хитрую, прикладаю всіх зусиль, щоб модуляціями голосу при читанні подобатися слухачам. Декламую, а не читаю...

Скінчив.

– Та це ж чисто московська мова – тільки перекинена на українську! Чую суворий, невблаганний присуд патріарха: цілком московський синтаксис – ось слухайте... І почав, і почав цитувати... Упала душа, завстиджений сиджу, як води в рот набрав. Нічого кругом не бачу, бо боюся підвести очі. Аж чую, як небесну музику, м'який ласкавий баритон молодого Науменка. Він – може під впливом моєї декламації – стає в оборону деяких вжитих у мене речень і слів, м'ягчить мої рани цілющим бальзамом. Я підбадьорююсь, але... але совість шепче, що той, пурист, невблаганний, говорить правду. Науменко не з милосердя обороняв, а тому, що в його українському лексиконі, як у багатьох земляків з Лівобережжя, користуються визнанням такі московизми, яких

не виносить душа «Перебенді». Я не з Лівобережжя і сам не погоджуюся з твердженням свого оборонця.

За вечерею мій жорсткосердний критик поведився зі мною як і з усіма... Мій сором помалу простигає.

І з того вечора я на все життя зтямив, що найбільший ворог нашій мові – чужий синтаксис. Не біда, коли в мову вскочить якесь чуже слово. Воно обітреться, приспособиться і – дивись – засвоїлось. Але устрій, лад речення, коли він чужий, мова ніколи не засвоїть без шкоди для себе...

Виринає в душі інший малюнок.

Хиляться одні, а другі випростались догори кудлаті, стрижені, деякі прилизані, русяві та чорняві голови навкруг великого чотириохкутного накритого зеленим сукном стола. Дві лампи – одна на кінці стола, перед лектором, друга посередині стола – освітлюють кімнату. Але кімната завелика і зависока, щоб світла вистарчило для неї, і тому високі до стелі шафи з книжками ховаються в темряві. Кінець стола, біля лампи, невелика постать людини в тому віці, коли починають вирізуватись зморшки на чолі та попільявіє волосся. Одягнений в звичайне домашнє робоче вбрання: в вицвіле літнє пальто. Дрібні риси обличчя, виразні блакитні очі під густими бровами, невеличкі вуса, свіжо голене худорляве підборіддя... Голос – глухий. Виклад – простецькою мовою, наче се не лекція філософії історії, а звичайнісінька балачка на повседенні теми. В дикції, в інтонації, в наголосах нема натяку, нема тині якоїсь штучности, якогось підвищення. Змістом, тільки змістом захоплював слухачів: не зовнішньою формою.

Ллеться виклад рівним, трохи монотонним, тихим голосом: сунеться синтез історичних явищ, упорядкування їх в певні категорії і морально-філософська оцінка. Концепції лектора, висловлені так ясно, зрозуміло, переконуюче, укладаються в голову так легко, западають в душу так просто, одразу, неначе вони – євангельські моральні засади, і зараз же після лекції стають переконаннями, коли не всіх, то більшості слухачів.

Переказувати зміст лекцій Антоновича через кілька десятків літ я не беруся та й не був би в силі. Навіть наводити окремі думки його курсу філософії історії вважаю засміливим, бо автор, коли б був між живими, міг би й не визнати їх за свої в моїй передачі. Але, може, я не погрішу, коли, на зразок, пригадую закінчення викладу про людські вірування в безсмертя душі. Таке безсмертя наш професор визнавав лише в вигляді тої пам'яті, яку може залишити людина на землі своєю творчою працею. Таке безсмертя – єдине, говорив він, на яке людина має право сподіватись. До здобуття такого «безсмертя» кликав слухачів.

Пригадується друга думка, яка має особливу цікавість і ціну тепер, в ретроспективному світлі. Оглянувши вихідні моменти і головні точки російського державного життя, він передбачав конечність революційної зміни політичного режиму в Росії за 30–40 літ. «Ми, – говорив він своїм спокійним голосом про себе й своїх ровесників, – мабуть, не дочекаємось сеї зміни; але ви, панове, – звертався до нас, – її побачите, переживатимете». Сподівання людей другої половини дев'ятнадцятого віку на відновлення суспільно-політичного життя було розповсюджене не тільки в Росії, але і на заході. В свій час віддавав данину пророкуванню про європейський соціальний переворот в кінці

дев'ятнадцятого віку пророк соціалізму. Але пророкування Антоновича відрізняється від сподіванок російських громадян тим, що воно фіксувалось на певний термін, а від пророкування Маркса тим, що здійснилось в зазначений час.

Крім курсу філософії історії, мені пощастило послухати під час перебування в університеті ще два приватних курси Антоновича: географію України і історію козаччини. Курси викладались на конспіративних квартирах, часом в студентських кімнатах; приходилось набувати знання потайки, ховатись з ним, як це трапляється робити подекуди й нині, про що дуже добре відомо читачам цих рядків.

В кабінеті Антоновича наш гурток приймав на урочистому засіданні І. Франка, коли той приїздив до Києва. Енергією, силою повіяло на нас від серйозного, на вигляд холодного, задуманого галицького гостя. Запропонував нам запитувати про те, що нас цікавить і на запитання познайомив нас з загальним станом національної справи в Галичині. Пригніченим російським безправ'ям, нам видавались благами ті конституційні гарантії, якими володіли наші брати, між іншим школа, в якій наших письменників – Шевченка, Марка Вовчка, Кониського студіювалося так, як ми в свої школах студіювали Пушкіна, Тургенєва.

З деяких ознак гадаю, що родинне життя з боку національного не у всіх «старих громадян» склалось щасливо. В російській Україні міська сім'я не знала і не визнавала в той час української мови. Не завжди національна свідомість чоловіка знаходила співчуття в його жінки. Діти йшли за матір'ю, ставились до українських симпатій батька байдуже, а часом навіть і з легкою іронією, як до нешкодливої манії, чудацтва. Не завжди змінюла такі стосунки навіть повага, авторитет «українофіла» – батька серед громадянства.

І мені здається, що ті відносини почасти відбивались і на тому, що нашому гурткові давали притулок для зборів не всі члени Київської громади, як також і на тому, що не всі, хто давав такий притулок, знайомили з членами своєї родини: під час вечері тих членів не було вдома або подавали чай окремо, в залі, де відбувались збори.

Пам'ятаю, як один з наших господарів – може з болючим для себе почуттям – повчав нас, молодь, щоб, утворюючи в майбутньому свої сім'ї, ми не обминали боку національного. «Тільки тоді Ви матимете твердий ґрунт для ваших змагань, – говорив, – коли з уст ваших дітей і їх матерей буде лунати українське слово. Сім'я – це головна підвалина національного відродження».

Так в звичайній гуртковій роботі, в слуханні лекцій, в улаштуванні святочних вечорків на Шевченківські роковини та з інших нагод плили для гуртка місяці за місяцями, рік за роком. На вечірках етнографічний барвний націоналізм виступав поруч з культурним. Частина молоді тішилась пишними національними убраннями; інші задовольнялись піснею та словом. Виступають одна за другою в пам'яті колоритні фігури на вечірках. Зі старших: п. Косач по перу О. Пчілка, сестра великого ідеолога і

мати-вчителька першорядного письменницького таланту, сама на достойному місці в українському письменстві; читає на вечірці Літ[ературно]-Драмат[ичного] Т[овариств]ва – нам на науку, як каже – свою байку про закоханих артиста й артистку, що розійшлися через конкуренцію за першенство на сцені; ось привітний, гармонійний М. В. Лисенко, завжди на вечірках найвидатніша, найпомітніша постать; ось рідкий гість серед нас, мовчаливий, неначе чужий балакучому галасливому молодому оточенню Нечуй-Левицький... Осьдечки невисока постать дідуса з довгою чорно-сивою бородою, що красою обличчя трохи нагадує російського поета-філософа Волод. Соловйова. Він теж неначе трохи уникає скупчення, але се тільки так здається: почувте його жваву розмову, побачите огнисті гарні очі, його жваві рухи – і зрозумієте, що вдачею він бойова сила, темпераментний, якому потрібне оточення і який потрібний оточенню: се – найзавзятіший, найгарячіший прибічник женецького вигнанця, найлівіший поміж київських українців М. В. Ковалевський, який невтомно їздить і з усіх товстіших гаманців України збирає датки на українську еміграцію... Молодь: назву тільки декого з тих, що потім визначались літературними чи яко діячі іменами. Чубинський, високий, могутній, що незрівнянно декламує Шевченківського «Ченця»; гнучкий, трошки ходульний Арабажин зі своїми мистецькими промовами; гарний, як еллінський божок, але не еллінською, а щиро-українською блискучою сільською красою С. Ш[елу]хін з бубном та цимбалами та своїми прозорими, як чистий струмок, але як струмок же холодними віршами. Тут невеличка, щупла але – всупереч законам фізики – кремезна фігурка чорного як жук представника повірок на «уо» та «уі» Верзілова, пізніше, через багато років міського голови Чернігова; тут неначе ховається за когось іншого – навіть в той час, коли виступає прилюдно – чорнявий з численними срібними нитками в довгому волоссі Самійленко-Сивенький: читає вперше свою «Найдорозжчу перлину» чи «Ельдорадо». Ось молоденька, як лялечка пухленька, в майбутньому славетна поетеса – дочка поета; тут же «старий» студент Демущий, з дуже рідкою шевелюрою, зате товстими звислими запорозькими чорними вусами, – на протязі довгих років помічник Лисенка в організуванні студентського хору; білоусий Семенцов та широкобородий Поночовний – що приїхали вчитись з далекої Кубанщини, а пізніше вернулись до рідного краю й працювали над його освітою; Г. Житецький, се важкий для своєї молоді постаті, – трохи нагадує обличчям свого величавого батька; рухливий, з червоними, як у дівчини, лицями, трохи пухлявий, А. Синявський, що подавав тоді надії зробитись істориком – учнем Антоновича; русявий Ігнатювич, що всіх знав, був усіма знаний і з усіма на «ти»; П. Залозний – огрядний, в студентському убранні, що тісно облягало його широку фігуру, поет-лірик на той час, мовознавець в прийдешньому; Немиловський, старший віком сімейний студент, лікар, відомий пропагатор пасічництва на Україні...

Не бував на вечірках, не брав уділу в гуртках той, що незабаром переплигнув через голову усіх гурткових і одразу став одним з перших, чільніших вождів національного руху. Теперішній «батько» М. Грушевський. Він до перших курсів був для нас загадкою. Вчився, як ніхто. Професори по черзі бачили в ньому свого наступника, – через що лютували потім декотрі за його ніби зраду. Про його «українство» між нами ходили чутки, коли довідались, що в збірнику «Степ» було надруковано його оповідання, але

Грушевський ні для кого з нас не був доступний. Я здибав його іноді, вертаючись з університету Бібіковським бульваром додому, бачив, як він завжди побожно здіймав шапку і хрестився перед Володимирським храмом, ще тоді недостроєним; мені, як «старому» раціоналістові кидалось се в вічі і виставляло Грушевського, так сказати б, не модерним – чи може навпаки, ультрамодерним студентом... Коли я поспробував заводити з ним розмови про українство і навіть неначе навертав його до вступу в наш гурток, то співчуття не зустрів. Чи ховався тоді Грушевський зі своїм українством від ворогів і від друзів, щоб ні одні, ні другі не перешкождали йому в науковій підготовці, чи просто зневажливо ставився до гурткового життя, се тільки він сам – нехай здоровий буде – знає. Але досить того, що сам Антонович в перші роки перебування Грушевського в університеті не знав, чи належить Грушевський до українства і навіть розпитувався у мене про се, коли я жив у нього в домі.

III.

Се останнє сталось на третьому році мого перебування в університеті. До родини Антоновича було взято на утримання учня Ч-ка, а мене запрошено за репетитора (інструктора) до цього хлопця. Разом з хлопцем я займав два покої на другому поверсі дому. Живши біля року в родинному оточенні Антоновича, я мав нагоду придивитися, так сказати би, до буденного життя сеї видатної людини.

Така сама основна прикмета, якою Антонович визначався на прилюдних зборах, серед блискучого оточення, або серед численного гурту слухачів в аудиторії, чи десь на провінції, перед повітами або сільськими владами, що, не пізнавшись на його «генеральському» стані, трактували його з комічною погордою, – та його простота поведження і скромність убрання, що викликала не одно забавне непорозуміння, не залишили його і вдома. Тут – так само, як і скрізь – він не тримав хоч би як *primusinter pares*¹: він не давав відчувати, що він перший, і був з усіма на рівні, і з дітьми включно до наймолодшого, і з тими чужими, що жили у його домі на становиську наймитів. Якщо міряти культурність людини її поведженням з другими, то така культурність була складовою частиною духу Антоновича в найвищій мірі. Скромність убрання не була в нього якоюсь виключною. Він не вбивався в якийсь суто простецький одяг, а ходив в звичайнісінькому міському вбранні інтелігентної людини. Тільки сей одяг не мав може такого вигляду, як дорогі убрання. Коли було треба, Антонович одягався і в уніформи, і в парадний чорний сюртук. Тому всі балачки й численні анекдоти про пригоди Антоновича, в яких він виступає в ролі непізаного, не треба брати в той спосіб, що Антонович якось екстравагантно одягався, робив якийсь маскарад. Коли його признавали не за того, ким він був, то се вже була вина не його, а тих, хто зустрічає «по одержке». Хоч би, наприклад, така пригода під час мого проживання в домі Антоновича:

– Оце заходив до мене курйозний юнак, – каже якось за вечірнім чаєм Антонович: я вчора був в Колегії Галагана (приватна аристократична гімназія на 4 старших класи з бурсою) у Тр[егубо]ва. У нього зійшло кілька колегіатів, між иншим і сей. Заспорили з приводу одного історичного факту, – я їм дав деякі пояснення. Хлопці не

¹ *Primusinter pares* (латин.) – перший серед рівних. – Упоряд.

знали мене, і сей відповів мені щось в тому роді, що я не розуміюсь на справі. Я не перечив, а Тр[егубо]в зараз викликав його з хати, і колегіят більше не вертався. Перед Тр[егубо]вим він виправдовував свою неввічливість до мене тим, що бачив на мені срібний (а не золотий) ланцюжок при годинникові і тому не думав, що я інтелігентна людина. Сьогодні чую дзвінок... Одчиняю – колегіят. Переконфужений, каже, що прийшов просити мене вибачити, що сперечався зі мною... Поправився! – добродушно сміявся Антонович.

Якийсь там срібний ланцюжок або стареньке пальто, з одного боку, та наївні люди, з другого, і витворювали численні непорозуміння, історичну правдивість котрих, однак підтверджував сам Антонович, тільки корегував деякі анекдотичні прикраси. Я не маю охоти переказувати ті анекдоти, тим паче, що про них хтось вже згадував в друку.

Подробиць приватного життя В. А[нтонови]ча також описувати не буду. Це вимагало б багато місця і часу. Та й чи все життя видатної людини, хоч би й якою цікавою особистістю вона була, належить розповідати?

Я хотів би поділитись лише кількома вражіннями, які в деякій мірі дозволяють краще зрозуміти погляди і симпатії Антоновича.

Як відомо, Антонович не тільки цікавився і добре знав твори видатніших представників красного письменства, але мав, як то кажуть, відношення до того письменства: в белетристичній формі оповідав історичні епізоди, написав історико-критичний розбір історичних романів Сенкевича, в молодих роках навіть соґрішив віршами, про що не любив згадувати. Цікаво, що при такому своєму інтересі до красної літератури Антонович не визнавав – чи може недооцінював – новітню російську літературу. За кілька літ перед тим Вогюс «відкрив» Європі російську художню літературу. В короткий час Толстой та Достоевський здобули собі всесвітнє визнання, а для своєї літератури визнання рівнорядности з іншими, старшими європейським літературами. Антонович не поділяв загального захоплення художніми вартостями російської літератури. Пригадую кілька фактів, в яких відбилась його оцінка.

Зазначу, що під час обіду Антонович завжди читав якусь книжку: звичайно це була белетристика, але часом і щось інше. Ділився іноді враженнями з приводу прочитаного.

– Це сором! – обурився він одного разу, відкинувши річний відчит київської 2-гої гімназії, який держав в руках: Науменко так надмірно вихвалює в своїй актовій промові російську літературу, як і великорос цього не зробіть. Як же-ж учням не перейнятись любов'ю до «отечественной» літератури і мови, коли їх хвалить такий поважний вчитель, як Науменко – українець.

В другий раз Антонович виявив ще більше експресії. До Києва приїхав і загостював у Антоновича в його кабінеті один з приятелів його, казанський проф. М. Одного разу ні В. Б., ні М. не вийшли до обіду, а панна Орія, старша дочка Антоновича, пояснила мені: «Тато посварився з М. за Достоевського. М. твердив, що Достоевський як письменник стоїть на рівні з Данте; тато сперечався і так розгнівався, що обідати не може».

Антонович не міг стерпіти такого святотатства: зрівняння генія Достоевського з генієм творця «Божественної Комедії».

Доставалось і мені іноді на горіхи за ту ж таки російську літературу.

Найменший син Антоновича 11–12 літ, дуже любив читати і багато читав. Пушкіна «Євгенія Онегіна» знав напам'ять (старих, російських класиків – Пушкіна, Гоголя – В. Б., здається, ставив високо). Через таку пристрасть накидався на кожну нову книжку, яку бачив. Не пропускав і моїх. Випросив твори Нікітіна. Одного разу за обідом бачу свого Нікітіна в руках В. Б.

– Дивуюсь Вам, А. С., – звертається до мене В. Б.: що такого гарного знайшли Ви в Нікітіні, що порекомендували його М-сі читати?

Я вже і не пробував тлумачитись, що М-ха без моєї рекомендації зацікавився Нікітіном.

– Я раніш не читав його, – продовжує В. Б., – як взагалі не читаю третьорядних письменників, бо часу не маю. Але побачив у М-хи та й узяв, щоб тільки мати поняття про нього. Вибрав з огляду на те, що, на мою думку, найбільш може характеризувати письменника. Бачу – «Русь». Розкриваю: «Под большим шатром голубых небес ты раскинулась»... і далі, далі все про широкість, великість... А що на тій широкості робиться, як живуть, які люди, які порядки – поет не думає: аби широкі. Не визнаю такої поезії. Шукаю воюглаві другу. «Юг і север». Порівнює і перевагу віддає «северу». Хіба ж це не брехня? Як можна навіть порівнювати холод і тепло. А йому аби широкі та білі, хоч би то і снігова пустиня була.. Ні, не варто таке читати! – звернувся він до сина.

З приводу смерті Гл. Успенського всі газети писали про цього талановитого художника-публіциста, з його чулою душею, трагічним кінцем життя, – жертву російських порядків. Газетні хвали зацікавили В. Б. Читав за обідом, як завжди, але через кілька днів кинув мені: «Не подобається мені Ваш Успенський – не художник».

Іншою міркою міряв В. Б. російських письменників останніх 10-ти літ, ніж європейська критика, не кажучи вже про нас, що виховувались на тій літературі. Зрозуміти його мірку можна тільки в той спосіб, що у В. Б., крім художнього почуття, говорило ще яесь інше.

Мені здається, оскільки я приглянувся й прислухався до Антоновича, що зачислення його до тих «українофілів», які почували себе «общеросами» та в своїх поглядах зв'язували назавжди не тільки Україну з Росією, але навіть українську культуру з московською (Юл. Охримович Розвиток українсько-національно-політичної думки, ст. 78–79), це зачислення помилкове.

Для гуртка, до якого я належав на протязі свого студентського життя, Антонович був головним світилом, від якого ми набирались прикладу, знання й ідей. Через це його образ встає в моїх споминах найчастіше, і від того покоління, серед якого я виростав, йому належить по справедливості найбільше того безсмертя, про яке він нам говорив на лекції.

З-поміж членів гуртка найулюбленішим пестуном Антоновича був К. Арабажин. Пам'ятаю, як на одній вечірці Антонович в веселому трохи настрою держав на колінах Арабажина, обіймав його і говорив:

«Се мій синок»... Та й не дивно. Здібний, начитаний, розумний, політично розвинутий, гарний промовець, Арабажин завжди виступав поперед свої товаришів. Певно не один Антонович, а і багато хто ще сподівалися, що в майбутньому з Арабажина

вийде видатна й корисна для національної справи сила. І до самого кінця курсу наш невеличкий гурток з Арабажином на чолі гуртувався коло Антоновича, хоч в нашу ідеологію увійшло немало того політизму, противником якого вважався Антонович. До гуртка увійшли молодші віком Б. Кістяковський, Лаппо-Данилевський і інші. Часто збирались у К. М. М-к – тої, що пізніше стала дружиною Антоновича. Се вже не був той перший гурток, на початку університетського курсу, що *вчився*, це вже був національно вихований гурт, який працював на полі пропаганди, добував і переховував закордонні книжки, входив в порозуміння з іншими гуртками... Антонович був нашим ідейним батьком, але ми наблизились в своїх поглядах ще до другого вчителя – Драгоманова. Не вважаючи на це, збори у К. М. М-к мали характер зборів тісно зв'язаних ідейно людей.

Хто міг думати, що не пройде двох-трьох літ – сей тісний гурток розпадеться, Арабажин поверне і силкуватиметься потягти за собою тих, хто ще з ним залишився, на позиції, ворожі київським «українофілам», стане в неприязні відносини до Антоновича, покине Київ, покине Україну назавше, а зрештою решт вийде з рядів борців за українську ідею. Кажу ідею, а не «самостійність», бо ще такої формулювання тоді не було зроблено: вона прийшла з часом, при інших умовах, її склали другі люди, в інший, пізніший час, 7-го листопада 1917 року. При яких умовах розпався наш гурт – те складе зміст «споминів» на другий раз, якщо прийдеться їх складати.

ПОЇЗДКА В ГАЛИЧИНУ В 1889 Р. (Зі споминів)

Влітку 1889 я мав поїхати до Львова на кошти київської «Старої громади», котра щороку виряджала до Галичини когось з-поміж молоді для поглиблення його національної свідомости. Крім завдання подивитися на український світ поза російським вікном, я взяв на себе перевести, повертаючись, заборонені до ввозу в Росію книжки львівського видання. Від нашого радикально-демократичного, як ми себе називали, гуртка віз для пересилки або передачі через когось листа до М. П. Драгоманова. Під той час намічалось розходження Драгоманова з частиною київських громадян. Драгоманів в умовах західноєвропейського життя еволюціонував у своїх поглядах, скристалізував їх і щедро користувався вільним словом для освітлення і оборони української справи голосно на всю Європу; тимчасом як київські земляки-одномудці під гнітом російського режиму, з колодками на устах, залишалися на старому становищі, користувалися старими методами, а часом і схибляли. Звідси поріжнення. Відірваний довгий час від Києва, Драгоманов почав відчувати на чужині те поріжнення, а з ним і зміну до себе особисто, поважної частини земляків, відчув похил той частини до короткозорого боягузтва та опортунізму, часом і відхилення від наукової істини і гостро, нетерпляче на все те реагував. Київська молодь в значній частині, ми в тому числі, – як в ідейних, так і в тактичних питаннях природно, гарячіші від старших громадян – стали під прапор Драгоманова; отже, ми йому про це писали.

Їхав я не сам. Вибрався також на свій кошт Богдан Кістяківський. Ще їхали Дегени:

брат Сергій і його дві молоденькі сестри, одна 18-ти, друга 15-ти літ. Освічена й інтелігентна родина російського генерала Дегена (його дружина, три сини-студенти і дві дочки) були українофілами в найкращому розумінні цього слова. З ними заприятимилася частина нашого гуртка, часто просиджували у них вечори, обмінювалися думками, жартували, слухали гарну музику або читали новинки зі свіжої книжки «Вѣстника Европы», чи «Русской мысли». Особливим успіхом в сім'ї Дегенів користувався Арабажин, що того року й заручився, а пізніше й побрався зі старшою Дегенівною. Дегени їхали на літо до Закопаного; по дорозі Сергій мав на короткий час задержатися у Львові, щоб зібрати в бібліотеках потрібні йому наукові матеріали. Подорож стала немов би спільною справою гуртка, що збирався у Дегенів. Моя місія «пачкаря» вимагала обговорення плану. Для майбутнього листування видумували терміни, щоб покривати перед перлюстрацією небезпечні слова й прізвища (наприклад, книжка – «білизна», Франко – «негоціант»). Арабажин видумав шифр. Я вибрав собі на час перебування в Галичині псевдонім – Левківський...

Ми були в тому віці, коли дозволено думати, що на твій конспіраційний дотеп не народився Шерлок Холмс. Арабажин, що попереднього року їздив до Галичини і вже досить добре орієнтувався в тамошніх справах і людях, давав мені практичні поради, кому зі старших діячів маю «поклонитись», які теми розвивати в розмовах з молодіжжю, на що подивитись...

Виснажений я був тої весни тяжко. За півтора місяця перейшов дев'ять іспитів з довезних курсів. Але три предмети з історії Риму відложив на осінь. Забирав з собою до Галичини товстючі «лекції» проф. Кулаковського, щоб десь на карпатському згір'ї під смерекою вчити. Не знав, що вони придадуться в безконечні дні відсиджувань... не під смерекою. Втома не перешкодила мені перти півсвіта, від Кадетського шосе аж на Звіринець, куди перебравсь Єв. Деген з Арабажином, на останні наради перед від'їздом. Приходили Кістяківський, Лаппо-Данилевський, часом Дегенівни.

На другий чи третій день після приїзду до Львова, коли вже й у Франка були, й у Павлика, і з гуртком молоді, що коло них купчилась, познайомилися, мене запросив перебратися на його помешкання хтось із студентів. У когось так само, здається, оселився й Богдан. Уряджалася незабаром мандрівка в гори. Я з Богданом належали до складу мандрівників. Тимчасом, поки лагодилися до мандрівки, я виконував програму, начеркнену на Звіринецьких кручах, але не зовсім точно. «Поклоном» обмежився, здається, тільки одним: проф. Ом. Огоновському, як представникові науки, якій я хотів присвятитись. Зустрів дуже привітне прийняття і поніс додому та побожно сховав до валізи першу з книжок, які мав перепакувати на той бік: «Історію руської літератури», яку потім мусів з сердечним болем покинути у Франка. Оглядався навкруги великими очима, бо й справді, життя Львова, хочу сказати, тих нечисленних кіл, що були в площині мого зору, котилося зовсім не так, як у нас. Почати з того, що люди тут ніколи не байдикували. Видавалось якось так, що навіть їх відпочинок, гулянка відбувалися планово, розмірено, неначе складова частина праці. Ну, нехай би ті, що запряглися до життєвого воза і відбувають свою трудову повинність, а тож і ті, що ще, крім науки, не мають обов'язків. Я трохи почував себе в становищі тої дитини, що шука-

ла товаришів до забави, замість іти до школи, але бджола, горобець і інші тварини одмовлялися гратися, бо мусіли працювати. Трудове життя тут починалося зранку. День кінчався – «разом з курами». Вставали о тій годині, коли ми в Києві часом тільки кінчали попередній день: ті на зборах забули, яка година, і задебатувались охриплими голосами по принциповим питанням аж до світу; другі десь на Дніпрових островах або на Володимирській горі зустрічають рум'яну Аврору; інший якийсь не може в ліжку одірватись від Достоєвського або Шпільгагена; деякі забарилися на веселій вечерниці, ну й... нема куди правди діти: окремі купки в чийсь тісній, накурений до густого туману, кімнатці, роздягнені до сорочок, розхристані виголошують: «піки», «пас», «п'ять бубен»... У Львові вже перед восьмою годиною я зі своїм господарем були «по каві» і розходились, кому куди треба. Я ходив по місту, злавив на Замкову гору, працював трохи в бібліотеці Оссолінських (випишував дещо з книжок, яких не було в Києві, про селянські заворушення в 40-х роках на Київщині, для праці, яку розпочав по вказівкам В. Б. Антоновича), оглядав музей Дзедушицького.

В тісенькому помешканні «Академічного Кружка» познайомився з багатьма студентами. На мене особливо гарне вражіння зробив голова «Кружка» Єв. Левицький, молоденький хлопець, з темними шнурочками – вусиками. Говорив мало, але в кожному слові відчувалася вдуманість... Згадав Єв. Левицького – то за одно вже мушу назвати й ще декого з тодішніх нових знайомих, якими вони збереглися у моїй пам'яті. Заздалегідь прошу у п. п., яких згадаю, які тепер поробилися поважними діячами, з сивими чи просто блискучими ореолами над чолом, дарувати мені, якби, згадуючи їх юнацькі образи, щось недоладного або помилкового сказав: мова йде про давно минуле та й до того в рефлексі випадкового, короткочасового спостереження; не про таких, якими вони дійсно були, а якими лише тоді мені здавалися; не портрети їх, а лише мої зариси з пам'яті. Зберегла пам'ять трохи виразніше лише тих, з ким відбував мандрівку: В. Охримовича, Ол. Колессу, Гр. Величка. Здається, був з нами гімназист Бачинський, але, по молодості своїх літ, не залишив у моїй пам'яті помітного відбитку. Крім мандрівників, найбільш виразно задержалася в пам'яті колоритна фігура Кирила Трильовського, а з лиця добре ще собі уявляю високі й гарні постаті Ос. Маковея з його міцною, як у молодого дуба, будівлею тіла і чотирикутним обличчям та товстими чорними бровами на тому обличчі; Лопатинського, з копицею чорних кучерів і трохи театральними рухами; Ганкевича, високого й тонкого, русявого, з тихою усмішкою і добрячим лицем... Кир. Трильовський був великий хлопець, енергійний, що одночасно був студентом університету, відбував військові збори і їздив агітувати на сільських вічах – скрізь поспівав. Природній його гумор збільшувався занадто класичним профілем, що нагадував славетного баєчного французького дуелянта-заводіяку Сірано де Бержерака. В балачках з нами він часто, під веселу годину, клав нас покотом, коли загинав з-російська. Жоден фаховий мистець шаржу не передражнив би так влучно московсько-малоросійське язичіє, як Трильовський, без жодної пересади.

Вражала в студентському житті відсутність родинної хатньої основи, так звиклої для нас: весь час воно тут було, так би сказати, публічним. Учиться студент – в бібліотеці; наш – у мансарді, простягнувшись на своєму ліжку або на затишному горбочкові

Ботанічного чи Царського саду; їсть, п'є тутешній студент у ресторації, в кав'ярні та молочарні, наш – переважно, коли не вдома, то у якомсь вдови, що дає «домашні» обіди, в «студентській столовці» або у батьків ледаря, якому дає лекції за той обід; побачення з товаришем тутешній студент призначає не в себе і не в нього, а десь теж у публічному місці; збирається собі молодь погуляти, випити, попоїсти – знов вже не у когось з товаришів, а як у нас говорилося, – на нейтральному ґрунті: в загородньому садку, в ресторації... Того, що у нас водилось – заходити, як казали, «в гості» не в показаний час один до одного, на чарку під ковбаску чи просто «на огоньок» – тут я не помічав. Не всі ж тут були з провінції. Дехто місцевий, що родина його перебувала у Львові.

Товариська гулянка в публічному місці носила знов-таки якийсь інший характер. У нас – складчина або рівний розподіл загальної суми, а як відбувалась десь поза містом, кожен постачав, що міг: той ковбасу, той горілку, той або та – бо поза містом брали участь і товаришки – печеню, піріжки або ще щось таке з родинної кухні. На банкетах їли, пили, не розбираючи, хто скільки, часом і забувши, чи є чим платити. Потім мац-мац по кишнях... «Слухай-но, Іване, заплати за мене: я тобі віддам!» В тих «віддам» заходила така плутанина, що жоден римський цивіліст не добився б толку, чи Іван винен Петрові, чи Петро Іванові. Часом хтось урочисто оголошував, що він платить за всіх, а інший знов доводить до відома, що він сьогодні – «на рахунок графа Шереметьва». Інший вигляд все те мало тут. Мішанини, комунізму не було. Кожен сам за себе. Бенкет проходив порядно, немов по роспису. Коли дозволите таке порівняння, наша молодь в гульбі була розперізнана, розпатлана, галичани – защебнуті на всі гудзики, підстрижені й обголені.

Не було – щоправда – бенкетом, тим більше підстриженим, а просто товариською вечіркою – бо й завдання були не бенкетні – якою вшанували нас, киян, львівські товариші перед своїм (на вакації) і нашим виїздом на мандрівку зі Львова. Запросили Франка. Вечеряли. Говорили промови. Співали патріотичні пісні і декламували вірші (пам'ятаю, як запалили всіх «Каменярі» і як гаряче вітали автора). Від нашого імени говорив Богдан Кістяківський, невеликий оратор, та все ж краший від мене. Теми і зміст промов були звичайні, оскільки їх собі уявляю, про братню єдність, про завдання та шляхи, що стояли перед нами. Про інтереси простого народу, з якого тільки що постала більшість сучасної молоді інтелігенції. Розмови велись в нормах здорового розуму, на ґрунті реальних історичних умов. Молодість гарячила наше слово, запалювала надію, але ні крихти не позбавляла тверезости. Та й тут же говорив найтверезіший з ентузіастів, найбільш прозаїчний з великих поетів І. Франко. Кому саме привиділось, якому шпигові помутилось в голові, того вже не дослідити і не збагнути, але з наших невинних розмов і промов виросла незабаром у тій дурній голові отрутна сікофантська рослина, що й отруїла нам на якийсь час життя.

Та ось ми вирушили й на мандрівку. До Долини колією, а там уже на власних... По дорозі зупинилися в Болахові: одвідали п. Н. Кобринську, що пробувала в домі своїх батьків (посол Озаркевич – на той час був відсутнім). У неї якраз гостювало кілька панночок, між ними О. Кобилянська. Нема що й говорити, як мило та приязно витала нас шановна письменниця, гарна з лиця, в пишному віці, як яблуня в квіту. Жвава розмова

за обідом, теми – невичерпані. Переважно про Україну, про молодь, про жіноче питання. Весела господиня жартувала, що єднання України з Галичиною насамперед повинно переводитись в спосіб шлюбів українців з галичанками, а галичан з українками. А на початок по обіді запропонувала усім товариством піти до чарівного джерела під горою: хто з ким разом нап'ється з нього – ті козак і дівчина одружаться...

Перебули в дому Кобринської ніч і далі...

Як сонні видіння, встають в мої пам'яті картини нашої мандрівки. Узгір'я, вкриті лісами, села між узгір'ями, священики, до яких ми заходили, окремі моменти подорожі, що не відомо з якої причини, зафіксувалися в мозку. Порядку або якогось вартісного змісту нема в них.

Мандрівка наша забрала не один тиждень і захопила досить значний район. Ось точки маршрути: м. Долина, с. Велдіж, с. Сенечіл, звідки прогульки на ближчі верхи Карпат, опісля через села Волосянку і Славсько до с. Волівця на Угорській Русі, сходження на гору Вержаву, поїздка до Мукачева, поворот до Галичини, а саме с. Тухля, м. Сколе... Тут я попросився з милими товаришами.

Йшов серпень. Римські мої залеглости стукали до мого сумління й амбіції. Ні одна карпатська смерека не дала мені затінку для студіювання лекцій Кулаковського. Товариш Синявський ще перед літом забезпечив мені учительську посаду на осінь, зараз же, як скінчу іспити й одержу диплом. Посаду – не так легко підшукати. Мушу спішитись, залишивши в Галичині Кістяківського й Дегенів...

У Львові зупиняюся на два-три дні, мешкаю у п. Скородинського, секретаря «Просвіти», обідаю у Франка...

День другий... Якись тривожні чутки... Політичні арешти у Львові... Приходжу на обід – Франка арештовано...

Всякі припущення, догадки... ввечері навідуємося з п. Скородинським – нема Франка. А я вже був налагодився на другий день виїжджати. Ще Франко напередодні щедро навибирив мені для моєї «пачкарської» валізи зі свого складу купу книжок. Та валіза у нього в покою... Проходжуємося коло хати Франка, придумуємо, що робити... Чи й ота фігура, що прошмигнула зараз, не слідкує за нами? Чи й до нас не завітають в гості?... Не забарились. Зранку на другий день розбудив стук у двері. Одягаємось на очах пана комісара поліційного Котовського та ще якихось приємних облич.

– Jak sie pan nazywa?¹ – до мене.

– Маршинський.

– A nie Lewkiwski?... A dla czego ż pan?² і т. д.

Каже йти нам обом за ним.

На питання пана Скородинського – чи арештує нас і, далі, чи має на то уповноваження? – гордо розп'яв свій плащ і показав металеві гудзики і галони на ковнірі...

– Oto – moje upelnomocnienie!³

¹ Jak sie pan nazywa? (польс.) – Як пана звати? – Упоряд.

² A nie Lewkiwski?... A dla czego ż pan... (польс.) – А не Левкіський?... А навіщо ж пан... – Упоряд.

³ Oto – moje upelnomocnienie! (польс.) – Оце моє уповноваження. – Упоряд.

Забрав мій паспорт. Поїхали до поліційного будинку. Розділили нас з паном Скоринським, і мене одвели до якогось порожнього брудного з обдертими стінами покою. Замкнули на замок. Через годину-дві покликали до допиту. «Описали», як каже Франко. Фотографували. Казали зняти сорочку й оглядали, й списували всякі ознаки тіла. Міряли голову і вздовж, і в впоперек. Зняли відтиски з пучок пальців... По всій формі кримінальної розвідки!... Знов зачинили. Година проходить, друга, ще... Вже сонечко перекотилося на другу половину неба. Шлунок кричить: караул! Ні rischi ж у роті не було. Але того крику за дверми не чули, бо двері були товсті та й люди, мабуть, зайняті. Вже сховалося сонце за дахи будинків.

Наближався вечір, коли відчинили двері і на мою заяву дати мені чогось поїсти, сказали, що дадуть пізніше; вивели і повезли.

В канцелярії тюрми супровідник передав мене тюремній владі. «А-га-а!... Новенький?... З Росії?... О, добре, добре. Просимо, пана добродія. Поласилися на нашу арештантську капусту?... Раді, раді гостям. У нас її вдосталь, цілі бодні¹: вистарчить і на вас!» Весело реготався за своїм бюроком стрижений їжаком, сивий, невеличкий панок, записуючи нового арештанта до книжки. Говорив, розуміється, по-польськи. Відібрав у мене годинник, ніжик, гаманець з грішми.

– Веди до казні 25! – звелів дозорцеві, що чекав розпоряджень.

Тюремні коритарі не веселять взагалі душі. А тут ще нависли вечерні тіні, і важкі, понурі стіни виглядали якось зловіщо. Обняло огидне, безпорадне почуття невірництва. На другому (по-галицьки на першому) поверсі зустрів ключар, пан... 71 день випускав та впускав і зачиняв він мене, а серед ночі перевіряв, чи лежу на місці; заглядав до квартирки в дверях «казні», лаяв моїх сусідів-арештантів, коли в чомусь перед ним завинуватились; пан, єдиний безпосередній нашої арештантської братії... Високий, дерев'яний, завжди в австрійськiм кепі, з вибритим підборіддям на цісарський зразок і завжди з в'язкою великих ключів у руках, якими ходячи бряжчав струшуючи. Чуєш було тверді кроки й брязкіт, заскреготить ключ... Чи добрі, чи злі вісті? Оце, дозвольте представити пан... подібне щось, ніби Скшетульський... дійсне прізвище забув...

Пан Скш-кий звелів дозорцям мене обшукати. Залазили до кишень, вивертали їх, обмацували з боків і на животі, запускали руки під білизну, заставляли знімати черевики, оглядали і дотикались тіла скрізь, де тільки арештанти, як потім я довідався, ховають потрібні їм речі: гроші, золото, ножі і т. и. Не всі ті місця й назвати можна. Скінчивши операцію, підвели до комори. Викинуто мені постільне укривало і сказано нести: «Masz pan!»². Пан Скш-кий не любив багато говорити і на мою заяву, що цілий день не їв і прошу послати купити на мої гроші, одрубав: «Późno! Jutro!»³ Завели під двері № 25...

При смерковому світлі, що пропускало загразоване віконце під самою стелею, три чи чотири пари очей, звернених на мене. Вздовж кімнати, головами до надвірної стіни, в якій світилося віконце, стояло п'ять тапчанів: два біля стінок, а три посередині

¹ Бодня – дерев'яна низька діжка з кришкою. – *Упоряд.*

² «Masz pan!» (польськ.) – На, маєш! – *Упоряд.*

³ «Późno! Jutro!» (польськ.) – «Пізно. Завтра». – *Упоряд.*

кімнати. Мені хтось уступив тапчан біля стіни. Коли я вкрив укривалом, що приніс, солом'яника і солом'яну подушечку, до мене підсіла з сусіднього тапчана постать... Skąd pan? A w jakiej sprawie aresztowany? Kto pan jest? Czym zajmujesz się pan?¹ І т. д... Зблизу розглядаю свого бесідника. М'ясисте обличчя рожевого кольору з товстим носом, маслистими очима і широкою лисиною, обросле недовгою, широкою, трохи крученою сивою бородою.

Багато літ пройшло з того часу, а я неначе живого бачу Мендля Лявба. Злодій він, конокрад – але що мені до того? Це його професія, фах, а поза тим він спритна, енергійна, і, коли хочете, розумна, і на свій лад чесна людина і під той час мій товариш по ув'язненню – і який товариш! Вірний, відданий, що товариську етику ставив понад усе, а моє перебування під замком значно полегшував і своєю бадьорістю, і послугами...

За годину він уже розпитав мене про все, що його цікавило: чи вже допитував мене слідчий, кого ще в моїй справі арештовано, чи я дійсно «політичний». Розпитав і про моє родинне становисько, і чи маю наречену, і чи багато війська в Росії, чи козаки так само лупцюють нагайками народ, як і раніш; чи бував я коли перед цим в Австрії; де ще бував, які великі міста Росії знаю; чи маю гроші, скільки: дуже жалів, що я не приховав перед обшуком хоч пару грецерів... Теми його цікавили найрізноманітніші. В тюрмі свіжий чоловік – це ж ціла подія, далеко значніша, ніж нині зміна міністерства в якій новоутвореній або старій державі.

Зауважив, що решта товаришів «по казні» з респектом ставилася до Лявба. Раз чи два хтось сунувся вставити своє слово, Лявб його обірвав, і той смирененько змовчав. Лявб немовби монополізував право ознайомлення з новачком – і потім поширив ту монополію цілком на мою особу, провадив зо мною розмови, керував моїми вчинками в тюрмі, обслуговував мене в заплату за мої подачки. Того ж вечора дав мені кілька практичних порад, дуже цінних: які речі затребувати собі до тюрми, коли до мене відізветься хто «зі світу», як розпоряджатися грішми, що передав «помічникові начальника», як мельдуватися до писання листів, про що не писати, бо листи перечитує слідчий, не признаватись слідчому ні в чому, і Боже борони, видавати імена своїх товаришів... Уводив мене в ту тюремну етику, традиційну, якої він був перший, найсумлінніший охоронець.

Вранці відбувався звиклий тюремний ritus²: винесення відра з нечистотами, чверть-годинна прогулянка в тюремному подвір'ї, сніданок...

Двір був поділений на клітки, відгороджені одна від другої парканами. Можна було побачити тих, хто одночасно ходив у сусідній клітці, але заводити розмову забороняв вартовий, що йшов за кожною «казнею», та підчас прогульки стеріг. Клітка мала 19 кроків вздовж і 9 чи 10 впоперек. В ній як звірята в звіринці, й ходили взад та вперед ті 5 чи 6 чоловік, що складала «казню». Дозорець стояв на границі клітки і слідкував за рухом кожного арештанта. Пізніше, коли я встиг замовити собі куриво і зробився обстріляною птицею в тюрмі, дозорець тримав у руці мою пачку тютюну, папірець до цигарок і сірники (в «казні» не дозволялось курити). Я запускав пальці в пачку, витя-

¹ Skąd pan? A w jakiej sprawie aresztowany? Kto pan jest? Czym zajmujesz się pan? (польс.) – Звідки пан? А у якій справі заарештований? Хто пан є? Чим займається? – *Упоряд.*

² Ritus (нім.) – ритуал. – *Упоряд.*

гав мало що не півпачки й крутив таку товсту цигарку, що до рота не лізла: так само, ніби помилково, загрибав по кілька сірників і листочків, одвертався від дозорця, пахкав два-три рази, скидав огонь, пхав недокурки у бокову кишенюку і знову підходив до дозорця і повторяв ту саму процедуру. Це робив запас на всю «казню». Часом дозорець був «собака», робив перешкоди, – я відгризався: тютюн – на мої гроші, і не його річ, як я палю. Чи переконував мій аргумент – не знаю, але до кишені ні разу не заглядав. Тютюн для «казні» здобувався щей «почтою» – про це пізніше. Сірничків бракувало, тому обережно розщиплювано кожну сірничину на кілька тонесеньких скалочок з крихіткою сірки. Як треба було розпалити, Лявб підймав край солон'яника на своєму тапчані, ставав колінком на дошку і тер з усієї сили дерев'яною ложкою по дошці. В дошці чорніло багато глибоких ривчаків. Дерево зігрівалось, до нього прикладали скалочку, сірка на мить займалась, цигарку вспівали запалити.

Першого дня я ще не мав тютюну і мучився, бо був шалений курець – не менше, як від вчорайшого посту. На обід дали якусь юшку й горох. Почав їсти той горох і підхопив ложкою товстенного білого черв'яка. Пізніше, коли був в Манчжурії, це б може не зробило на мене вражіння, але тоді черв'як не додав мені охоти до гороху. Перед обідом роздавали хлібці – отой хлібець і живив мене кілька днів, бо через пару днів, з чийсь ласкавих турбот, мені вже почали приносити і до самого кінця перебування приносили обід з ресторації. Потім уже довідався, що нас усіх ув'язнених, хто не мав досить власних грошей, львівські студенти кормили на свої кошти, в складчину. Хтось з-поміж студентів (чи не пан Стронський?) довідався в найближчі дні у мене, чого мені найбільше бракує в тюрмі, і доставив білизну, постіль, книги... Але чого мені увесь час бракувало і чого до «казні» не перепускали, – це паперу для писання і олівця чи чорнила. Потім уже, через довгий час, «почтою» роздобув малесенький обгризок олівця, ледве пальці тримали, а паперу так і не достав.

До слідчого на допит мене не покликано ні на другий, ні на третій день, ні один, ні другий тиждень. Я божеволів з нетерплячки. Сидиш без діла в кліточці, що має шість-сім і чотири-п'ять кроків в квадраті. Відчуваєш, що замкнений, бачиш одні і ті самі обличчя, переживаєш одні й ті самі дрібні вражіння з ранку до вечора, чуєш зі «світу» тільки вибивання годинника на башті, мимохить раз у раз лічиш ті вибивання...

На першому допиті – звичайні формальні запитання. Слідчий – старенький, присадкуватий панок, з рачиними очима, округлим обличчям, зарослим сивою щетиною.

– Ну, що? – питався Лявб, коли дозорець привів мене від слідчого і п. Скш-ий впустив до «казні».

– Нічого!

– В чому пана обвинувачують?

– Не знаю.

Ще пару разів відвідав слідчого. Так само лишалося неясним, що мені закидають. Я вже довідався, що в тюрмі на інших поверхах сидить С. Деген, його сестри, Б. Кістяківський (їх попривозили з провінції), Павлик, про Франка і Скородинського я вже згадував. Знав, що й з польських радикалів дехто сидить. Декого зі своїх бачив під час прогульки в вікнах, хоч «сільвах» (Schildwachter)¹ згонив з вікон: суворо за-

¹ «Сільвах» (Schildwachter) (нім.) – шельвах, вартовий. – Упоряд.

боронялось виглядати в вікна. «Сільвахи» могли стріляти і часом стріляли в тих, що показувалися з-за ґрат... Та стрільба стрільбою, а люди людьми: і визирали, і перекликались, і часом записочки один одному кидали. Я сам з Богданом обмінялися записочками. У нас і «почта» навіть була зорганізована. Звичайна торбиночка з ганчірки, стягалась, прив'язана на довгому шнурку. Під нашою «казнею» містились і арештанти, яким наближався кінець відбування кари. Їх уже посилали гуртками на роботи в місті. З ними й сполучалася наша «почта». Вкладали до торбинки мінову цінність – хлібець, що його кожний одержував, як щоденну порцію, рідко «шустку» (10 крайц. – і де їх Лявб брав? Не знаю). Стукали каблуками по підлозі. Коли чули відповідь, стежили через ґрати, поки «сільвах» пройде й стане спиною, моментально просували «почту» через ґрати і спускали до вікна долішнього поверху. Там уже чекав наш агент, розкривав торбинку, виймав з неї і вкладав, що треба, звичайно пачку тютюну, або папірець для цигарок. Поки сільвах обернеться, дійшовши до кінця великого двору, «почту» встигаємо висмикнути на гору. Рідко коли сільвах запримічував, часом, може, й навмисне не обертася. При мені тільки один раз сільвах наробив репету і все начальство прибігло обшукувати нашу «казню». Лежиш було цілий день на тапчані та читаєш. А коли не вчишся, то крутишся, як ведмідь у клітці... Пишеш листи до батьків. Часто писати не дозволяли. Знаєш, що листи перечитує слідчий. З тими листами не обходилось у пана слідчого Маєвського без непорозуміння. Пригадаю один куріоз з Дегеном, а другий зі мною. Питається пан Маєвський Дегена, прочитавши листа до нього від його матері: «Kto to, proszę pana, jest Moška?»¹ Деген не розуміє. «A ottudo pana matka pisze: klanajetsia тебе moška...»². Деген не може, утриматися від сміху. «То песик, прошу пана слідчого»... Сиві брови підскочили вгору: «Jaki piesek?»³ «Так, хатній пес, у нас є старий пес, що в кімнатах держимо». Слідчий не вірить і хитро дивиться на Дегена: «Ale co pan Degen gada: nie jestem przecie ż taki naiwny... pewnie jakiś socjalista!...»⁴ Зо мною могло скінчитися гірше. В листі до батька вжив виразу: «і коли вже скінчиться те дурне слідство!» Вискочило мені з голови, що слідчий прочитає. Кличуть до слідчого:

– Co to pan M-nski pozwolił sobie napisać ojcu?.. Jak pan smisz obrażać Sąđ Królewsko-Cesarski?.. Ja pana...⁵. Не *пам'ятаю*, чим він мені загрозив: здається, судом... Взагалі, чимсь дуже страшним. Прийшлося відбріхувати:

– «Дурний» у нас має два значіння, пане слідчий. Я тут ужив у значінні: «Марний, даремний».

¹ «Kto to, proszę pana, jest Moška?» (польс.) – «Прошу пана сказати, хто такий Мошка?» – *Упоряд.*

² «A ottudo pana matka pisze: klanajetsia тебе moška...» (польс.) – «А ось тут до пана мати пише: кланяється тобі мошка». – *Упоряд.*

³ «Jaki piesek?» (польс.) – «Який песик?» – *Упоряд.*

⁴ «Ale co pan Degen gada: nie jestem przecież taki naiwny... pewnie jakiś socjalista!...» (польс.) – «Але що пан Деген собі думає: я не такий наївний... напевно який соціаліст!...» – *Упоряд.*

⁵ Co to pan M-nski pozwolił sobie napisać ojcu?.. Jak pan smisz obrażać Sąđ Królewsko-Cesarski?.. Ja pana...» (польс.) – «Що це пан М[арши]нський дозволив собі написати батькові?.. Як пан сміє ображати Цісарсько-королівський суд? Я pana...» – *Упоряд.*

– E-e, со пан mnie zawracasz głowę! Ja rozumię po rusku!¹

Практикант пана слідчого, молодий українець, спасибі йому, врятував...: «Це правда, пане судійо: вживається і в цьому значінню». «Czy używasie, czy nie używasie, ale niech pan strzeżesie w drugi raz używać takie wyrazy!»² Пронесло бурю. З повагою він почав ставитися до мене з того часу, як перевіряв мою записку про дозвіл принести до «казні» деякі книжки. При допиті, що був потім, питає:

– Pan potrzebował łacińskie książki? To pan czyta po łacini?³

– Так, пане слідчий!

– I Wergiliusza pan czytał?⁴

Стверджую.

– A ramięta pan VIII pieśń «Eneidy»? Jaka to рієкна!⁵ – розчулився старий, аж очі заблищали і лице ніби розпогодилося і стало добродушним.

Про що ходило властям при нашому арешті – не з'ясували. З усіх питань, які ставились, збереглися ось які – що до якоїсь міри освітлюють справу:

– Pan znajomy z Dragomanowym?⁶

Пояснюю.

– To pan osobiscie nie znajomy? A což to pan pisał do Dragomanowa?⁷

Не розумію, про яке писання йде мова. Мабуть, про того листа, що привіз з Києва. Удаю дурного. Та й звідки пану Маєвському може бути відомо про той лист? Бо вже його давно Богдан взяв у мене і знаю, що доставив адресатові. Кажу, що не писав до Драгоманова, а лише готовив статтю для друку – про Драгоманова.

І справді щось таке в цьому роді було.

У другий раз питає, чи був я на тій вечеринці, що перед від'їздом зі Львова урядили для нас товариші галичани, хто там був, про що говорили.

– Czy nie mówił kto: skoro my zjednajemosia razem i poboremo naszych worohiw?⁸

В той час я не догадався, що це обвинувачення, під яке намагався підвести нас добродушний аматор VIII-ої пісні Вергіліуша, загрожувало смертною карою (участь в зраді проти держави).

¹ E-e, со пан mnie zawracasz głowę! Ja rozumię po rusku. (польс.) – Е, навіщо пан морочить мені голову! Я розумію по-руськи [по-українськи]. – Упоряд.

² «Cz używa się, czy nie używa się, ale niech pan strzeże sięw drugi raz używać takie wyrazy!»(польськ.). – «Чи вживається, чи не вживається, але наступного разу нехай пан стережеться вживати такі вирази». – Упоряд.

³ Pan potrzebował łacińskie książki? To pan czyta po łacini? (польс.) – Пан потребував латинських книжок? То пан читає латинською? – Упоряд.

⁴ I Wergiliusza pan czytał? (польс.) – І Вергілія пан читав? – Упоряд.

⁵ A ramięta pan VIII pieśń «Eneidy»? Jaka to рієкна! (польс.) – А пам'ятає пан VIII пісню «Енеїди»? Яка гарна! – Упоряд.

⁶ Pan znajomy z Dragomanowym? (польс.) – Пан знайомий з Драгомановим? – Упоряд.

⁷ To pan osobiscie nie znajomy? A což to pan pisał do Dragomanowa? (польс.) – То пан особисто не знайомий? А що то пан писав до Драгоманова? – Упоряд.

⁸ Czy nie mówił kto: skoro my zjednajemosia razem i poboremo naszych worohiw? (польс.) – Чи не говорив хто: скоро ми об'єднаємося разом і поборемо наших ворогів? – Упоряд.

Потім, уже по виході з тюрми, я довідався, що п. Маєвський крок за кроком об'їхав всю ту путь, що ми пройшли на мандрівці, допитував селян, священників, про що ми говорили, чи не сіяли зерен соціалізму, не розповсюджували вчення Драгоманова.

Була й така думка, що не в цілях покарання нас і не для викорінення Драгоманівщини було піднято бучу. Просто треба було заховати на замок «русинських» радикалів під час виборів до сейму. Використано було для того наші – киян – зносини з Франком і Павликом. Наводили на таку версію одночасні труси та арешти серед польських радикалів (редакторів «Kurjera Lwowskiego» Вислоуха і Г. Реваковича).

Час не стояв. Вже осінь наближалась. Темніло вчасно, вечері ставали довші та довші. Світла до «казні» не давали – тільки в коритарі¹ горів огонь. Скільки я не просив свічки, не дозволили. Лежимо було в темноті годинами без сну, Лявб взяв на себе роль Шехеразеди, оповідаючи про свої подвиги.

Та ось приїхала з Києва п. Дегенова, внесла кавцію², між иншим і за мене, і одного вечора, так коло 8 год. пан Ск-кий загремів ключами і об'явив мені, щоб я забирав речі і виходив: «Pan wolny!»³. В канцелярії тюрми мене чекав хтось з товаришів галичан, повів до свого мешкання. Якийсь час довелося мені ще перебути у Львові.

Я стрічався з товаришами у п. Дегенової; заходив частіше до Павлика. Справою слідства якось мало й цікавились. По всьому було видно, що воно зведеться на ніщо. Уже в Райхсраті соціалістичний посол ставив питання урядові про безпідставні масові арештування в Галичині. Важніші були вісті з Києва, що їх привезла пані Дегенова.

Слідом за арештуванням нас, коли київські газети передрукували з львівських звістки про це, київська жандармерія поарештувала наших товаришів: Євг. Дегена, Арабажина, Лаппо-Данилевського, Синявського – не пригадую, кого ще. Генерал Новицький нарешті таки мав нагоду зробити власною особою візиту пані Дегеновій... для трусу. В свій час він не міг добитись знайомства з домом Дегенів, бо в Росії військова старшина цуралася жандармів (хоч вони набирались з військової старшини, але професія шпигунів серед офіцерства вважалась огидною). Кликати до допиту батьків арештованих, моїх теж... Бідна мама!... Але вона мені потім оповідала, що зовсім не злякалась і говорила Новицькому (сам удостоїв допитувати!), ніби я з приятелями, що приходили до мене, співав, боровся, що говорила з ним по-українськи, але інакше не вміла... Як потім виявилось, моє листування на ім'я Синявського переглядали, прегарно зрозуміли і негоціанта й білизну... та чомусь не засвідчили належним порядком тих копій, що знімали з деяких місць моїх листів (може тому, що я, здається, не підписував своїм прізвищем). І тому, коли при допитах мені показували уривки з моїх листів, я нахабно відпирився і відповідав, що нічого нікому не писав... Арештованих тримали недовго, тепер, очевидно, чекають нашого повороту; по всіх ознаках, хотять викрити нашу організацію, роздути голосний політичний процес, від яких Київ за останні роки відзвичаївся.

З гармат по горобцях...

¹ Коритар – коридор. – *Упоряд.*

² Кавція – грошова застава. – *Упоряд.*

³ «Pan wolny!» (польс.) – «Пан вільний!» – *Упоряд.*

От тобі університетський диплом! І Україна! (бо напевно зашлють в тартарари). Не мені одному – всім це загрожувало. З дрібниць хіба мало людей загинуло за полярним колом? Погано було на душі. Та поки що усе ж таки тулились один до одного. У Павлика чи жив, чи часто бував Б. Кістяківський. Вони дуже заприязнилися. Забувалося, що, як у тій східній притчі, над прірвою скажений звір – внизу пащеку роззявив гад, миші гризуть корінці – спорили, говорили. Часом Богдан, довгий-предовгий, борюкається з невеличким Павликом, кладе його, а той лається. Великою симпатією Павлика користувалася молодша Дегенівна. Заходили «на чайок» до пані Дегенової. З розмов пам'ятаю одну, коли Павлик висловлювався про майбутні форми поезії. Він природній публіцист і політичний мислитель, що хоч і почав з поезії і писав навіть оповідання, та «не для звуковсладких і молитв» був народжений, як виявилось, дуже цікавився і думав над проблемою форм поетичної творчості. Його не задовольняло усталене віршування. Говорив, що незабаром повинно виробитись щось середнє між ритмічною й прозаїчною мовою. Може відчував наближення емоційної поезії в новітніх її формах?..

Несподівано для мене приїхав мій батько з Києва. Його вирядили товариші передати мені деякі директиви на випадок мого арештування на кордоні. Я так само чекав, що мене просто з Волочиська повезуть до Лук'янівської тюрми... Одною з директив було – складати денник, для жандармського трусу. Мені ця ідея сподобалась і я з захопленням за кілька днів виготовив товстенький зошит, примнявши трохи й поялозивши папір, щоденних записів за час перебування в Галичині. Ходило про те, щоб ухопити жандармську й прокурорську психіку «за роги», викласти записи так, щоб досвідчені й хитрі розслідувані не розкусили підроблення: треба було і вільність слова та українофільство «соблюсти», і політичну бездоганну невинність «приобрести». Не пересадити, борони Боже, в російському патріотизмові і в глупоті...

Все має свій кінець. Слідство п. Маєвського теж. Возився, возився він з нами, і перепитував учасників у мандрівці (коли не помиляюсь, вони теж були притягнені до слідства, як обвинувачені – тільки до тюрми не всаджено), і об'їздив, як згадано, нашим маршрутом та роздивлявся, чи не порвали ми ниток, якими пришита Галичина до австрійської Польщі; дзюбав, дзюбав скрізь, де тільки сподівався знайти якісь кришічки, та й передав свої «матеріали» прокуророві. Той не знайшов підстав для судового обвинувачення. Нам доручили відповідну оповістку, покликали до поліції і казали негайно забиратися з Австрії, але наперед примусили підписати заяву, що більше не вступимо ногою на територію Австро-Угорщини. Пашпорта мені на руки не віддали, а без нього я не міг переступити на російський бік. Казали, що вишлють на Підволочиськ, і там я його одберу.

Дуже жалко було полишати книжки у Франка.

На другий чи третій день я був в Підволочиську. Довелося чекати пашпорта цілу добу.

Одібраних на Волочиському кордоні «для цензурного перегляду» книжок: Szcepanowski «Nędza Galicji», Piłat «Statystyka Galicji» досі ще мені не повернули, хоч обіцяли. Але мене самого до цензури, хвалити Бога, не забрали.

Через три-чотири дні по моєму повороті до Києва завітав очікуваний нічний гість

– корнет Булатов. Трусив совісно, до ранку. Сердився, що в столику напхано повні шухляди листів: «Что то ви нарочно столько насобирали?» Добре розвиднилось – а була друга половина листопада по старому стилю – коли скінчив протокол, забрав повісті Нечуя і «Юрія Горovenка» Кониського заграничного видання та ще мій галицький «щоденник» і казав з'явитись о такій і такій годині до старокиївського участка. Там та сама процедура, що й у львівській поліції: міряли, фотографували і т. д. Допитали, взяли підписку про невізід із Києва... Почалася нудна слідча тяганина. Допитували. Через місяць кликали і знову допитували. Ще через місяць те саме при прокуророві Іконнікові і т. д. З Києва не випускали, скільки не клопотався: і до генерал-губернатора гр. Ігнатева вдавався, і до прокурора судової палати Лівена. Проти жандарма Новицького не було сили. Розводили співчуваючо руками. До нього самого ходив на поклін. Просив заступництва у його помічника, полковника Озерецьковського, що мав випещене обличчя, як усі жандарми (крім Новицького), але відрізнявся від інших аристократичними манерами і неначе трохи людяним виразом в очах. «Незачем, молодой человек, заниматься политикой, незачем: это не ваше дело!» – повчаюче лагідним голосом говорив лисий, гарно убраний полковник.

Добре йому не займатись політикою, маючи, що їсти! А виїздити – аж до зарізу. Испити здав – та почув від ректора Ф. Я. Фортинського: «Все равно не получите» (учительської посади). Стукався до Акцизу, до Контрольної та Казенної палати – скрізь відмова. В Тифлісі мав приятелів. Забезпечили мені у себе посаду на залізниці; роздобув собі квиток на залізничну і від них одержав гроші на морську путь. Новицький не пустив. Хоч з голоду здихай! Все, що можна було проїсти – меблі, одяг – з'їли. Дістав роботу коректора в типографії Кульженка – 40 чи 45 рублів на місяць. Це хоч трохи більше від того, що заробляв Павлик у Львові, але на трьох (батька, матір і мене за-мало). Цілий рік був прикутий жандармським ланцюгом до Києва.

Тим часом у гуртку зайшли якісь зміни. Над кожним з нас було наряджено таємний догляд. Чи з тої причини, чи з яких інших – зробився новий настрій, якийсь заціпний, уразливий, якесь недовір'я одного до другого і до всіх вкупі, підозріння хоробливе. Психіка зіскочила зі своїх рельсів. Почалося розходження. В чомусь Арабажин підозривав Синявського. Той мало не плакав, намагаючись виправдатися. Пам'ятаю, з якогось приводу й я написав Арабажинові листа, що розриваю з ним усякі зв'язки. Тільки втручання Лаппо-Данилевського залагодило справу. Арабажина закликав генерал Новицький, приласкав, наговорив компліментів про розум і здібності і запропонував – для правдивого поінформування його, Новицького, – скласти історичну записку про українофільство з докладним освітленням сучасного його стану. Не знаю, чи підозріння Арабажина мали рацію, але він, оповівши найближчим товаришам про пропозицію Новицького (якої він зрікся, покликаючись на свою молодість і недокладну поінформованість в справі), скаржився, що вже в Києві хтось серед українців сичить про зносини Арабажина з Новицьким, про якісь ніби полегшення для Арабажина.

Товариське життя завмерло. Відійшли один від другого і яко члени гуртка (хоч його формально не розв'язували), і яко близькі товариші. Різьбяр-час довбав нас з того самого моноліту, допровадив свою роботу до кінця – зле чи добре – та й гепнув по нас

востанне молотом. Відломилися і від підніжжя та й розскачилися врозтіч. Бачились, але не збирались; та й бачились рідко. У К. М. Мельниківни вже не бували, як колись. Зокрема я заходив пару разів до «старих», але сам. Та збори в той час, коли над нами переводилося слідство в справі обвинувачення в організації «преступного союзу», направлено к ниспроверженію сущствующаго порядка» і коли з кожного з нас не спускалося очей, були не до речі.

Вже в один із перших допитів мав нагоду стояти перед очима генерала Новицького. Це була жорстока звірюка. З походження донський козак, невисокої освіти, він зробив, як говорили, неабияку кар'єру на ролях «преданного без лести» імператорові Олександрові III, що по натурі не дуже далеко відійшов від відданого слуги. Шеф київської жандармерії – це не жарти! В історії російської визвольної боротьби його ім'я займає помітну криваву сторінку. Лютий в серці, був брутальний і з усією нездержливою імпульсивністю напівазіата старих часів. Знаю випадок, що жінка (та ще вагітна) зомліла, глянувши на нього в його кабінеті. Стріляла в нього та сама рука, що через багато літ пізніше стріляла в Володимира Ульянова, по-революційному Леніна. Невелику ввічливість виявив він і до мене. Я не зомлів, щоправда, але зберіг назавжди образ хама і злої звірюки. Цілий рік провадили слідство. В початку січня 1891 року мене покликали, здається, одночасно також і Б. Кістяківського, і об'явили, що, по нараді міністрів юстиції і внутрішніх справ і обер-прокурора св. Синоду, справу по обвинуваченню мене і так далі постановлено припинити. Повернули мій галицький щоденник. Знайшов підкреслені червоним місця. Видно, читали, може й вірили?

Підписку про невізд знято. Трохи для мене запізно. Догляду поліційного не зняли ще довго. Не направила психіку на рельси та постанова трьох міністрів. Не кажучи вже про загальний стан речей в Києві і про особисте матеріальне бідкування, прилучилися ще моменти, що спричинилися до ще більшого збочення з рельсів.

Першим моментом була та угода, яку перевели відповідальні політичні представники галицької України з польськими політичними чинниками в 1890 році. Як галицькі, так і наші радикальні елементи поставилися до угоди зразу з великою неацією. Але в Києві на цім не обмежилось. Авторами угоди називали Кониського та Антоновича, і на них обернули обурення. Другим моментом, що відпихав нас ще дальше від тих людей, до яких ми ще недавно з довір'ям горнулися і які щасливо донесли нас на своїх руках до того дня, коли ми в своїй свідомості вже стали на власні ноги, це було поглиблення того поріжнення, що зайшло між Драгомановим і киянами. Появилися «Чудацькі думки» Драгоманова. Вони підогріли нашу опозиційність, а далеко, неначе на азарт підстьобнули.

Все кругом того у київському житті завертілось якимсь скаженим шабашем відьм і відбивалося на душі гостро: ламало й нівечило все те, чим досі жилося і в що вірилось. Перестати шанувати своїх попередніх друзів-учителів я не міг, навіть більше: до декого тягнуло серце. А разом з тим давній пієтет до них розвіявся. Серед товаришів не відчувалося єдності. В особистому душевному житті також не все було гаразд. Під таким настроєм я й покидав під кінець березня Київ. В Ризі мені виклопотали, не вважаючи на перешкоди Новицького, посаду, хоч і поганеньку. М. В. Кавалевський, коли

я прощався з ним і висловлював надію повернутись за рік-два до Києва, скептично зауважив: «Чи не за десять?»... Він помилився: за 22.

В Ризі я першого року списався з Павликом і одержував у конвертах «Народ». Друкував у місцевій напівчорносотенній, але єдиній російській газеті «Рижській Вестникъ» переклади оповідань Франка, аж поки редакція одмовилася надрукувати «На дні». До мене заїздили Б. Кістяківський і Є. Дерен, що поступили до Дорпатського університету, а також М. П. Косач – при переїзді з дому до Дорпату (треба було переїздити через Ригу). З цього приводу віце-губернатор Богданович, у якого я давав лекції дітям, одного разу одвів мене в сторону і просив припинити ці одвідування або принаймні ночування студентів на моєму помешканню, бо про них поліція, під доглядом якої я залишався, доносила йому офіційно. Такі були наслідки моєї подорожі до Галичини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Маршинський А.* Спомини (1884–1888) / Аполінарій Маршинський // Дніпро. Календар-альманах. – Львів, 1923. – С. 92.
2. *Маршинський А.* Поїздка в Галичину в 1889 р. (Зі споминів) / А. Маршинський // Дніпро. Календар-альманах. – Львів, 1924. – С. 87.
3. *Франко І.* Зібр. творів: у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1976–1986.

*Стаття надійшла до редакції 10.10.2015
Прийнята до друку 12.12.2015*

**JOINED BY THE NATIONAL MATTER:
IVAN FRANKO AND «OLD COMMUNITY»
IN THE MEMOIRS OF APOLLINARIY MARSHYNSKYI**

Nataliya TYKHOLoz

*National Academy of Science of Ukraine, Ivan Franko Institute,
18, Drahomanov Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: : ntycholz@ukr.net*

The memoirs of Apollinariy Marshynskyi «Remembrances. (1884–1888)» and «Journey to Halychyna in 1889 (From remembrances)» are first published. They highlight the formation of the national awareness among young people in the environment of Kyiv «Old Community» and also little-known pages of Franko's biography related to his third arrest in 1889.

Keywords: memoirs, Kyiv «Old Community», arrest, national awareness, national upbringing.